Uittreden

Uittreden

Over het verlaten van criminele organisaties

Rede

in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van de
bijzondere FORUM Frank J. Buijs leerstoel Radicaliseringsstudies
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 8 april 2010

door

Frank Bovenkerk

Vossiuspers UvA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 364, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 640 7
e-ISBN 978 90 4851 334 5

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Waarde toehoorders,

Naast de geijkte middelen om terrorisme te voorkomen of tegen te gaan, zoals die bijvoorbeeld worden gebruikt door de geheime diensten, onderscheidt het anti-terrorismebeleid in Nederland zich van dat in andere landen door maatregelen die het gevaar in het allervroegste stadium moeten ontdekken en voorkomen.[1] Daarbij schakelen de politie en gemeenten tal van 'eerstelijnswerkers' op lokaal niveau in. Het is volgens deze *Dutch approach* of de *brede aanpak* van het allergrootste belang om te signaleren welke personen en groepen bijzondere risico's opleveren. De wetenschap is bij die signalering op eigen initiatief te hulp gesneld en daartoe ook uitgenodigd door de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie.

Onmiddellijk na de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 ging een groep onderzoekers, aangevoerd door de Amsterdamse politicoloog Frank J. Buijs, erop af om uit te zoeken waarom jonge moslims radicaliseerden en hoe groot het potentiële aantal radicalen was. FORUM, Instituut voor Multiculturele Vraagstukken, speelde daarbij een enthousiasmerende rol en de eerste publicatie over dit onderwerp onder redactie van Harchaoui, *Hedendaags Radicalisme*, kwam al in 2006 tot stand. Buijs en de zijnen schreven kort daarna een standaardwerk over de processen die tot radicalisering van jonge moslims leidden (*Strijders van eigen bodem*, 2006) en dat werd nog in hetzelfde jaar opgevolgd door de studie van Slootman en Tillie (2006) waarin werd gemeten dat niet minder dan twee procent van de moslims in Amsterdam ontvankelijk was voor de radicale boodschap. Er werden bovendien tal van beleidsaanbevelingen gedaan die voor een groot deel zijn geëffectueerd.

Dat deed de wetenschappelijke vraag rijzen onder welke omstandigheden radicale sociale bewegingen zoals deze in het algemeen aflopen en ook hoe individuele uittreding uit radicale groeperingen verloopt. Een omvattende en originele studie over radicalisering in het algemeen door dezelfde groep onderzoekers met de titel *Teruggang en uittreding* mondde opnieuw uit in een aantal concrete beleidsaanbevelingen voor de gemeente Amsterdam (Demant e.a., 2008). De gemeente zou bijvoorbeeld moeten zorgen voor een 'open ideologische religieuze dialoog door gesprekspartners met overtuigingskracht' (p. 180) en uittreders ondersteuning moeten bieden 'bij het oppakken van het eigen leven' (p. 181).

In de loop van de jaren waarin deze onderzoeksinspanning werd geleverd, heeft het begrip 'radicalisering' in beleid en onderzoek een opvallende verandering ondergaan. Het woord 'radicaal' betekent oorspronkelijk niet meer dan dat bepaalde opvattingen consequent en onverzoenlijk worden volgehouden. In de eerste publicatie van Buijs e.a. (2006: 14) noemen de auteurs radicalisme dan ook een 'nogal ruime containerterm die het hele gebied tussen democratie en extremisme omvat en die zowel positief (radicale democraten) als negatief (islamitisch radicalisme) gebruikt kan worden'. Ik druk het sterker uit als ik zeg dat radicalisering ook kan betekenen dat mensen politiek actief worden en op een wettige en vreedzame manier protesteren.

Onder invloed van het door inlichtingen- en veiligheidsdiensten gehanteerde perspectief van terreurdreiging is de betekenis evenwel verschoven in de richting van het koesteren van ondemocratische middelen om politieke of godsdienstige opvattingen aan anderen op te dringen, en dat staat in het teken van (de dreiging met) geweld.[2] Radicalisering is vóór alles een veiligheidsvraagstuk geworden en bij radicalen denken we onmiddellijk aan terroristen (Moors en Reek-Vermeulen, 2010: 18). Het is nu haast niet meer voor te stellen, maar er bestaan ook echt pacifistische radicalen. Het verband tussen terrorisme en radicalisme is niet zo eenvoudig. Algemeen gesteld: aan terroristische daden gaat vrijwel altijd een proces van radicaliserende meningsvorming vooraf (ook al gaat dat soms razendsnel), maar radicale gedachten worden lang niet altijd omgezet in aanslagen. Daaruit volgt dat radicalisme op zichzelf niet problematisch hoeft te zijn en, zolang het bij opvattingen blijft, niet tot geweld hoeft te leiden. De overheid zou zich in dat geval dan ook terughoudend moeten opstellen. In de democratische rechtsstaat leven we nu eenmaal met een diversiteit van politieke opvattingen.

Dat neemt niet weg dat het voor de overheid en voor de wetenschap van het grootste belang is te weten via welke wegen van radicalisering mensen tot geweldpleging kunnen komen alsook of de Nederlandse aanpak, al zou het mijn voorkeur misschien niet hebben, werkelijk helpt. Het feit dat in Nederland nu al meer dan dertig jaar geen terroristische daden meer zijn gepleegd waarbij dodelijke slachtoffers zijn gevallen,[3] bewijst dat het radicalisme waarop de onderzoekers zijn gestuit niet op gewelddadigheden uitloopt of dat de wel degelijk bestaande terreurdreiging voortreffelijk de kop ingedrukt wordt door de *brede aanpak* van de overheid. Of allebei tegelijkertijd natuurlijk.[4] De Nederlandse beleidsaanpak en de genoemde wetenschappelijke ondersteuning daarbij, die inmiddels in de literatuur reeds gekenschetst is als 'de Amsterdamse school', trekt ook in het buitenland de aandacht.[5] Voor wat moslimradicalen betreft, zou de Amsterdamse benadering zich onderscheiden door de hypothese dat jongeren radicaliseren omdat 'zij moeite hebben zichzelf en hun geloofs-

inhoud aan te passen aan de moderniteit' (De Graaff, De Poot en Kleemans, 2009: 334).[6]

Thans is reeds het moment van het evaluatieonderzoek aangebroken. Een door FORUM begeleid project naar deradicalisering van extreem rechtse jongeren in het Groningse Winschoten is effectief bevonden (Demant e.a., 2009). Tegen de 'harde kern' wordt met stevige strafrechtelijke maatregelen opgetreden, terwijl de meelopers met ondersteunende maatregelen worden geholpen een conventioneel bestaan op te bouwen. Dit project staat thans bekend als het 'Winschoter model'.

De Amsterdamse publicatie *Teruggang en uittreding* (Demant e.a. 2008: 9) bevat een interessante verwijzing naar bendes of *gangs* en naar sektes. Hoe treden mensen dáár uit? Zo'n vergelijking ben ik in de internationale literatuur nog maar eenmaal eerder tegengekomen, en wel bij Bjørgo en Horgan in hun publicatie uit 2009: *Leaving terrorism behind*. Wat valt er van die ervaringen in verschillende typen organisaties te leren? In deze rede wil ik deze jonge Amsterdamse onderzoekstraditie voortzetten door die vergelijking over het uittreden systematisch door te trekken. Ik doe dat door, naast sekten en *gangs*, ook de georganiseerde misdaad in de vergelijking met geradicaliseerde gezelschappen te betrekken.

Politiek radicale groepen, de georganiseerde misdaad, sektes en jeugdbendes vormen alle in meer of mindere mate gesloten criminele organisaties waaruit je niet zomaar kunt ontsnappen. De vier organisaties verschillen uiteraard van elkaar naar ideologische motivatie, hun misdadige gehalte en hun openheid voor toetreding. Maar ze komen overeen waar het gaat om de moeilijkheden om eruit te stappen. Ik begin (1) met ze te definiëren en hun overeenkomsten te bespreken. Daarna (2) introduceer ik enkele basisbegrippen van de uittreding: collectief en individueel; disengagement en deradicalisering. Vervolgens (3) gaat het over de vraag op welke wijze leden die er genoeg van hebben aan de organisatie kunnen ontsnappen en welke kosten ze voor uittreden moeten maken. Dan komt (4) de vraag aan de orde op welke wijze de overheid bij dit uittreden zou kunnen helpen, en dit verhaal mondt uit in (5) een conclusie waarin, overeenkomstig mijn geformuleerde normatieve opvatting over politieke radicalisering, wordt gepleit voor terughoudendheid bij overheidsingrijpen.

Vier typen criminele organisaties

Eerst dan een eenvoudige definiëring van de vier organisaties en hun activiteiten. Met *terrorisme* bedoel ik het gebruik van geweld tegenover willekeurige slachtoffers onder de burgerbevolking met de bedoeling vrees aan te jagen en

daarmee druk uit te oefenen om een politiek of ideologisch doel te bereiken. De archetypische organisatievorm van het terrorisme is de cel. Deze is zo gekozen dat geen enkel lid met meer dan één of twee andere mensen in contact staat. Deze vorm bewerkstelligt de geheimhouding die hun opsporing effectief belemmert. Vaker worden tegenwoordig – tenminste in westerse landen – netwerken of liever nog vriendengroepen ('bunches of guys'; Sageman, 2008: 66) aangetroffen van gelijkgestemden die in enig stadium van voorbereiding of uitvoering van aanslagen verkeren. Dat geldt in het geval van moslimradicalisme bijvoorbeeld voor de de Hofstadgroep in Nederland (2003-2006), de Crevicegroep in Engeland (opgerold in 2004) en de Sauerlandgroep in Duitsland (aangehouden in 2007). Deze eenheden kunnen zich afficheren als een onderdeel van een grotere politieke sociale beweging, zoals al-Qaida, en als zodanig ook worden geaccepteerd door 'de basis'. In Nederland gaat het om terrorisme van extreem rechts (daarvan hebben gemeenten het vaakst last), extreem links (anti-mondialiseringsbeweging, anarchisme), islamitisch radicalisme (op dit moment het gevaarlijkst geacht) en dierenactivisme. Hun activiteiten zijn, tot en met de voorbereidende en ondersteunende handelingen daarvan, strafbaar gesteld.

Met georganiseerde misdaad wordt een groep samenwerkende personen aangeduid die uit winstbejag systematisch ernstige economische delicten pleegt, en dan betreft het met name afpersing en de handel in illegale goederen en diensten. Zo'n groep schermt zich af van interventie door zich onzichtbaar aan te passen aan zijn directe economische omgeving (Van de Bunt, 2009) of door de overheid, met behulp van bedreiging, chantage en corruptie, buitenspel te zetten. De archetypische organisatie wordt hier gevormd door de hiërarchisch opgebouwde piramidale structuur van de maffia zoals dit te zien is in de speelfilm *De Peetvader*. In feite komt zo'n structuur niet zo vaak voor in de internationale georganiseerde criminaliteit, behalve in Zuid-Italië, China (de *Triaden*) en Japan (*Yakuza*). Paoli (2002) waarschuwt ervoor om, bij de analyse van georganiseerde misdaad, de maffia als mondiaal voorbeeld te nemen. Onderzoekers stuiten veeleer op (transnationale) netwerkstructuren (Morselli, 2009), zoals de Hollandse netwerken (Kleemans en Van de Bunt, 2002). De activiteiten van deze georganiseerde misdaad zijn strafbaar en bovendien is deelname aan dergelijke organisaties op zichzelf strafbaar gesteld. Voorts zijn er specifieke maatregelen genomen om ze met juridische middelen te bestrijden, namelijk met de 'pluk-ze-wetgeving' en met bestuursrechtelijke ingrepen bij het verlenen van vergunningen.

Jeugdbendes of *gangs* zijn voor het eerst in Amerika beschreven als groepen van jongeren met een eigen subcultuur waarin geweld wordt verheerlijkt (Thrasher, 1927). Dergelijke groepen manifesteren zich in hun eigen welbepaalde territoria en in voortdurende agressieve oppositie ten opzichte van

soortgelijke groepen in aangrenzende buurten. Iedere groep onderscheidt zich door een eigen naam en een eigen stijl van kleding, taalgebruik en voorkeur voor een bepaald type muziek. Volgens sommige onderzoekers, zoals Sánchez Jankowski (1991), vormen zij hechte en rationeel bestuurde organisaties, maar daarover bestaat in de literatuur geen eensgezindheid (Decker en Van Winkle, 1996). De populaire jeugdcultuur is sterk beïnvloed door deze stijl (rapmuziek) en iedereen kent wel de archetypische jeugdbende door de film en musical *West Side Story*.

Het is de vraag of dergelijke jeugdbendes ook in Europa (als *Eurogangs*) en in Nederland voorkomen. Op het eerste gezicht lijkt dat het geval te zijn. Er zijn straatgroepen, bijvoorbeeld in Den Haag, waarvan de leden zichzelf *Crips* en *Bloods* noemen, maar hierbij ontbreken ten minste twee essentiële elementen (Van Gemert, 2007): ze zijn niet continu met elkaar in een symbolisch gevecht verwikkeld en er is geen territorium dat zij als het hunne opeisen. Dat is de reden waarom onderzoekers en de politie de – wat zij noemen – 'problematische jeugdgroepen' op de kenmerken 'hinderlijk', 'overlastgevend' en 'crimineel' zijn gaan differentiëren (Ferwerda en Van Ham, 2010); in 2010 hebben zij er 1760 geteld). Dergelijke groepen zijn strafbaar voor zover zij gewelddadig zijn en ook om hun eventuele andere criminele activiteiten.

Het woord 'sekte' betekent oorspronkelijk niet anders dan een afsplitsing van een grotere godsdienst die meestal tot stand komt doordat een lidmaat zich afscheidt en volgelingen meeneemt. Soms blijven die groepen klein, maar ze kunnen ook het begin vormen van een nieuwe godsdienstige beweging. Vanaf de jaren zestig wordt het woord ook in pejoratieve betekenis gebruikt voor bewegingen die, in de beslotenheid van hun hechte groep en aangevoerd door een krachtige leidersfiguur, fanatieke overtuigingen cultiveren. Dit zou soms gepaard gaan met eigenaardige gebruiken, zoals polygamie en het leven in communeverband (Melton, 1986). Het Amerikaanse woord 'cult' drukt dat nog sterker uit. Deze nieuwe betekenis van het woord 'sekte' is afkomstig van actiegroepen die zich verzetten. Daarin zijn in de eerste plaats ouders vertegenwoordigd die hun kinderen hebben zien verdwijnen in een gesloten gezelschap, zoals de Hare Krishna-beweging, de Verenigingskerk (van Reverend Moon) en Scientology. Dit speelde vooral in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Dergelijke groeperingen staan in een kwaad daglicht omdat men vermoedt dat de leden onvrijwillig (via 'hersenspoeling' bijvoorbeeld) zijn toegetreden. Ook worden sommige groepen geassocieerd met gewelddadigheid en andere vormen van misdaad. Sommige worden na verloop van tijd desondanks respectabel, zoals in het geval van de mormonen.

De Australische speelfilm *Holy smoke!* uit 1999 is de cultfilm die met sekten wordt geassocieerd. De hoofdrolspeler Harvey Keitel die een jonge vrouw, die tijdens een reis door India tot een sekte was toegetreden, zou deprogramme-

ren, eindigt in de film zelf als lid van de sekte! Witteveen (1984) heeft in zijn proefschrift (en tegelijk Tweede Kamerstuk) laten zien dat het geenszins bewezen is dat het in Nederland ook voorkomt dat mensen tegen hun vrije wil in worden ingelijfd. De meeste sekten opereren hier ook geweldloos. Dat neemt niet weg dat men in Frankrijk probeert om 'geestelijke geweldpleging' door sekten als delict in het strafwetboek op te nemen. In België loopt een aanklacht tegen de Scientologykerk wegens afpersing, oplichting, onwettige uitoefening van de geneeskunst en zelfs deelname aan een criminele organisatie.[7]

Verschillen

Deze vier vormen van organisatie vertonen zowel overeenkomsten als verschillen. Eerst de verschillen. Hun leden houden zich bezig met deviante activiteiten van zeer uiteenlopende aard en hebben een verschillende culturele of ideologische achtergrond. Een aantal activiteiten is strafbaar gesteld en dat geldt natuurlijk vooral voor terreurdaden en georganiseerde misdaad, maar minder voor sekten. Het zijn alle vier verbanden op grond van een duurzame samenwerking, maar de sekte is natuurlijk veel opener voor toetreding dan het geheime genootschap van de maffia. De sociale achtergronden van de leden komen goeddeels overeen: ze zijn meestal afkomstig uit de lagere sociaaleconomische klassen, maar in terroristische verbanden en sekten zijn ook personen uit de middenklasse en de intellectuele elite te vinden. In alle vier gevallen zijn de leden meestal mannen, alhoewel er relatief veel vrouwelijke terroristen en uit meisjes bestaande jeugdbendes zijn; sekten worden eveneens door veel vrouwen bevolkt. In de georganiseerde misdaad geldt het als een risico om vrouwen op te nemen, maar zelfs in Italië zijn er enkelen te vinden die bijvoorbeeld het bedrijf van hun man runnen zolang die in de gevangenis zit (Fiandaca, 2007).

Vermenging

Tussen de vier soorten organisaties bestaan tot op zekere hoogte ook overlappingen en onderlinge uitwisselingen die de groepen van karakter kunnen doen veranderen. Zo kan terrorisme overgaan in georganiseerde misdaad (overblijfselen van de IRA of het narco-terrorisme in Libanon en van de FARC in Colombia) en kan de georganiseerde misdaad terroristische methoden gaan hanteren, zoals de Siciliaanse maffiaclan uit Corleone deed met het plegen van aanslagen op kunstmusea (Folan, 2009: 193-256) of het Colombiaanse Medellín-drugskartel dat in 1979-1983 oorlog voerde tegen de staat (Dishman, 2001). Gregory Scarpa jr., telg uit een notoire gangsterfamilie, sloot in de gevangenis

vriendschap met de beruchte terrorist Ramzi Yousef, die in 1993 de eerste aanslag op het World Trade Center in New York pleegde (Harmon, 2009).

Terroristische organisaties kennen deelnemers met criminele antecedenten (De Poot en Sonnenschein, 2009: 134-135; Sageman, 2004). Volgens Roy (2008: 17) laten veel jeugddelinquenten en ook voormalige drugsverslaafden zich bekeren tot een radicale vorm van de islam om zo van hun problemen af te komen. De moordenaar van Theo van Gogh, Mohammed B., was een relatief goed geïntegreerde Marokkaanse Nederlander, maar ook hij had toen reeds een straflijst als jeugddelinquent opgebouwd (Chorus en Olgun, 2005: 45 e.v.).

Personele uitwisseling met jeugdbendes als doelgroep komt ook voor. De voormalige Britse moslimactivist Husain (2007: 33) vertelt hoe hij zich als tiener in de jaren tachtig in Londen aangetrokken voelde door de geduchte vechtersbazen die zich de 'practising Muslims' noemden. 'They were as bad and cool as the other street gangs, just without the drugs, drinking, and womanizing.' Dat tussen deze vier typen van organisatie uitwisseling plaatsvindt, heeft misschien te maken met het type persoonlijkheid dat zich tot zulke totalitaire organisaties aangetrokken voelt of met de persoonlijkheidsontwikkeling die zij binnen die organisaties doormaken.

Overeenkomsten

Nu de overeenkomsten. Ten eerste is de combinatie van organisatie en criminaliteit niet alledaags. Inbrekers, drugsverslaafde veelplegers en prostituees (in veel landen verboden) maken misschien deel uit van een deviante subcultuur, maar bij hen ontbreekt het organisatie-element. Er bestaan ook legale organisaties waarbinnen toch criminaliteit wordt gepleegd: het bedrijfsleven (vergelijk de beursfraude) of verenigingen van voetbalsupporters. Maar in deze gevallen ontbreekt het element van de misdadige subcultuur.

De combinatie van criminaliteit en de georganiseerde structuur is echter wel aanwezig bij de vier bewegingen die ik hier behandel. Zij worden autoritair geregeerd en de leiders verlangen onverdeelde loyaliteit. Deze organisaties bieden geborgenheid en cultiveren een dichotoom wereldbeeld. De leden maken deel uit van *La mala vita* (maffia) in een wereld die verder uit onnozelen bestaat. Islamitisch gedreven terroristen menen dat hun religieuze gemeenschap alom wordt bedreigd door een vijandige meerderheid van ongelovigen. Met een sociologisch begrip van Coser (1974) kan men al deze organisaties voorts gulzige instituties noemen. De toetreders worden verplicht te breken met hun familie en kennissenkring, en de conventionele wereld achter zich te laten. Ze hebben vanaf dat moment een sociaal geïsoleerd bestaan en zijn verplicht zich aan vaste leefregels te houden.

Een tweede punt van overeenkomst geldt de leeftijd van toetreding. De jongens (en in een enkel geval ook meisjes) die deelnemen aan Amerikaanse jeugdbendes zijn gemiddeld zeventien jaar oud. Jongemannen zijn rond de twintig als zij worden ingelijfd bij de maffia. Er zijn overigens wel mannen die pas op hogere leeftijd toetreden tot de georganiseerde misdaad (Kleemans en De Poot, 2008, beschrijven dit verschijnsel van 'late starters'). Jihad-terroristen zijn van uiteenlopende leeftijd, maar ook bij hen heeft de meerderheid van de gearresteerde strijders een leeftijd die ligt tussen die van een teenager en ongeveer 25 jaar (Hoffman, 2006; Bakker, 2006).

Verreweg de meeste toetreders verkeren in de jeugdige levensfase waarin avontuur en romantiek wordt gezocht en waarin wordt geëxperimenteerd met alternatieve samenlevingsvormen. In de loop van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw reisden studenten of zogenaamde studenten uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika naar opwindende wereldsteden zoals Londen, Parijs, Amsterdam en Berlijn. De jongeren uit westerse welvaartsstaten maakten op hun beurt uitstapjes naar exotische oorden in de Derde Wereld. Aspirant-terroristen gaan naar trainingskampen in Arabische landen of in Oost-Afrika (Bovenkerk en Roex, 2010) en om bij bepaalde sekten te behoren, reizen westerse jongeren naar de Ashram in India. Ze ontwikkelen hun eigen jeugdculturen met Indiaanse muziek, terwijl de Amerikaanse moslimgroep Soldiers of Allah jihad-rap zingt. Naarmate de organisatie langer bestaat, wordt de gemiddelde leeftijd van de aanhangers overigens hoger. Het merendeel van hen wordt thans in de sekte geboren en de maffia rekruteert nieuwe leden in hoofdzaak uit criminele families.

Ten derde wordt van de toetreding zelf veel werk gemaakt. Wie eenmaal zijn schepen achter zich heeft verbrand en de brug naar het nieuwe bestaan is overgegaan, kan niet meer terug. De leden ondergaan een ritueel. Dat varieert van het zweren van een eed van trouw tot het aanbrengen van een tatoeage die hen voor altijd als lid brandmerkt.

Bij wat ik de 'diepe maffia' in Zuid-Italië noem, worden de nieuwelingen ingewijd door in hun vinger te prikken (en wel in de vinger waarmee de trekker van een pistool wordt overgehaald), het bloed op een stuk papier te laten druppelen waarop de geheimhoudingsplicht is geschreven en dit laatste te verbranden. Net zoals het document door verbranding definitief van vorm is veranderd, zal het nieuwe lid nooit meer dezelfde persoon zijn als daarvoor.

De getuigenissen van spijtoptanten in de twintigste eeuw over hun initiatie zijn volgens Paoli (2003:68/69) vrijwel dezelfde als die waarover Lombroso, de uitvinder van de criminologie, ruim een eeuw terug rapporteerde. Critchey (2009: 63) vindt onder de eerste maffiosi van New York dezelfde formules. Een andere manier van inwijding is om van de toetreder te verlangen dat hij een ernstige misdaad pleegt, bijvoorbeeld een moord. Als hij dat eenmaal heeft

gedaan, kan hij niet meer terug. Deze 'loyaliteitstest' komt voor bij de maffia, bij jeugdbendes in Colombia en bij stadsguerillabewegingen (Gambetta, 2009: 17). Om als *full color member* bij de Hells Angels te worden aangenomen, wordt van de *prospect* gevraagd een auto of een motorfiets te stelen (Hagen, 1999: 44).

Amerikaanse straatbendes zoals de Bloods en de Crips dwingen de noviet om, gekleed in de kleuren van hun eigen gang, door de buurt van de tegenstanders te lopen. Wanneer hij er levend doorheen komt, is hij aangenomen (Decker en Van Winkle, 1996: 173-174).

Bij sektes gaat het er minder hardhandig aan toe. Over het algemeen wordt daar geëist dat men een leerperiode doormaakt, inclusief een of andere vorm van examen. Uit in Nederland gedaan onderzoek blijkt volgens Witteveen (1984: 217) overigens niet dat bij sektes sprake is van een 'duister ritueel dat een aspirant-lid onontkoombaar als een vlieg in een web drijft'.

Bij terroristische groeperingen komt het volgens Hudson (2005) eveneens voor dat men alleen nieuwe leden toelaat als deze hun moed hebben getoond door aan een gewapende aanslag mee te doen en daarbij geen spoor van angst te tonen. Rechtse extremisten in Noord-Europa eisen bij wijze van vuurdoop een arrestatie door de politie (Bjørgo, 2009: 35). Politieke extremisten komen samen naar scholingsbijeenkomsten, waar ze hun literatuur bestuderen (Marighella: *Handbook of Urban Guerilla Warfare*; Qutb: *Under the Umbrella of the Koran*, *Mein Kampf* etc.), en worden ingewijd via websites (waarmee ze vertrouwd worden gemaakt met weerzinwekkende vormen van geweld, bijvoorbeeld onthoofdingen; Groen en Kranenberg, 2006: 74-82). De opleiding wordt afgemaakt in een trainingskamp voor terroristen waar ideologische scholing en militaire instructie wordt aangeboden. De volgende stap is om mee te doen aan gevechtshandelingen of een aanslag. Essentieel is om de leerlingen ervan te doordringen wie hun vijanden zijn (kapitalistische uitbuiters, goddelozen, nationale onderdrukkers) en om die zodanig te dehumaniseren dat de nieuwelingen in staat zijn willekeurige slachtoffers te doden (Bovenkerk en Roex, 2010).

Het vierde en laatste kenmerk van overeenkomst is waar het in deze beschouwing om gaat: eenmaal tot de organisatie toegetreden, kun je er moeilijk meer uit. Wie dat doet, overtreedt de code, doorbreekt de groepssolidariteit en levert het risico op geheimen bloot te geven aan de buitenwereld. Deserteurs die 'te veel weten' kunnen repercussies verwachten. Bij sekten is de exit-optie meestal wel aanwezig, maar de leiders laten hun leden toch ongaarne gaan, want hun reputatie loopt de kans te worden bedreigd door media die gek zijn op *atrocity stories*. Ex-leden hebben hun eigen motieven om de beweging in diskrediet te brengen.

Voor de concurrentie (een andere maffiafamilie, de rivaliserende jeugdbende, of een andere politieke of ideologische tak van de militante organisatie) of voor instanties die hen van overheidswege bestrijden (de geheime dienst, de politie) gaat van uittreders een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit. Sommige uittreders gaan grif in op de aanbiedingen van deze groepen en instanties omdat zij nog een appeltje te schillen hebben met hun voormalige groep en de leiders daarvan of ze ruilen hun medewerking aan strafrechtelijk onderzoek bij het aanpakken van hun voormalige 'broeders' voor strafrechtelijke immuniteit. Psychologisch laat het zich goed indenken dat ze de beweging met eenzelfde intensiteit haten als waarmee zij die voorheen omarmden. Ze laten zich onder omstandigheden inzetten als agent-provocateur, om inlichtingenwerk te doen of om te opereren als burgerinformant. Overlopers worden uiteraard diep gehaat en genoemd naar laag-bij-de-grondse beesten zoals de *rat* (georganiseerde misdaad) en de *mol* (terrorisme). Enkele concrete voorbeelden hebben ervoor gezorgd dat het wantrouwen jegens uittreders sterk is toegenomen.

Er is voor de opsporingsautoriteiten en voor inlichtingendiensten alle reden om bij het inzetten van voormalige leden van de maffia en van ex-terroristen behoedzaam te zijn. *Deals* met onbetrouwbare criminelen zorgen voor de nodige chicanes en zulke *turncoats* zijn door hun runners niet meer aan te sturen (Husken, 2009).

Een dramatisch voorbeeld van een misrekening door een inlichtingendienst heeft zich afgespeeld op de tweede kerstdag van het afgelopen jaar op de Chapman Base, het hoofdkwartier van de CIA, bij de strijd tegen al-Qaida en de Taliban op de grens van Pakistan. De van oorsprong Koeweitse arts al-Balawi was aanvankelijk van 2006 tot 2009 radicaal en actief op jihadistische websites, maar was na te zijn aangehouden, en na onder druk gezet te zijn, op initiatief van de Jordaanse inlichtingendienst overgelopen naar het anti-terroristische kamp. De man was na de aanvallen van Israël op de Gaza-strook onder de indruk geraakt van het lijden van kinderen en daardoor kennelijk toch weer teruggeradicaliseerd. Hij maakte van zijn vertrouwenspositie gebruik om, met een verhaal over inlichtingen over het hoogste niveau van al-Qaida, te worden uitgenodigd op de Amerikaanse basis. Hoe hij kans heeft gezien om een springlading door de bewaking te loodsen is onduidelijk, maar hij blies zichzelf op en nam acht CIA-medewerkers, onder wie mensen met de hoogste expertise, in de dood mee. Deze driedubbele agent – want dat was hij – heeft de Amerikanen een reusachtige slag toegebracht (Ouazani, 2010).

Vormen van uittreding

Collectieve beëindiging

Het is een criminologische wijsheid dat misdaad zich in de loop van de tijd ontwikkelt in de vorm van golfbewegingen, althans dat wordt zo waargenomen (Bell, 1962). Dat geldt ook voor terrorisme (of vrijheidsstrijd in de ogen van de plegers); terrorisme is in zekere zin modegevoelig (Rasler en Thompson, 2009). Over de duur van die golven bestaan verschillende meningen en interpretaties. De gemiddelde levensduur van zo'n beweging is niet meer dan één jaar, schrijft Rapoport (Horgan, 2009: 20) op basis van vergelijking van de geschiedenis van een groot aantal groepen. Er zijn echter ook bewegingen die al veel langer bestaan: het Lichtend Pad in Peru bestaat bijvoorbeeld al vanaf het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw en dat geldt ook voor de FARC in Colombia, de ETA in Baskenland en de New People's Army op de Filippijnen. De IRA heeft dertig jaar gevochten voordat een wapenstilstand werd getekend.

Anderen menen dat terroristische bewegingen het niet langer dan één generatie volhouden, maar de RAF bestond bijvoorbeeld meer dan twee generaties. De radicale islam verschilt van alle vorige bewegingen omdat deze wereldwijd opereert; wanneer zal dat ophouden? Forrest (2006: 205) onderscheidt bij alle bewegingen een fase van opbouw, een fase van terreuractiviteiten en een fase waarin de deelnemers moeite moeten doen om te overleven. Zo'n golf doorloopt een 'natuurlijke geschiedenis'. Maar hoe lang duren die fasen? Volgen ze de logica van de sociale beweging, de sekte, de bende? (Demant e.a., 2008: 9).

Er zijn eenvoudig te veel variabelen in het spel om de levensduur te kunnen voorspellen. Het is wel mogelijk om achteruitkijkend te bestuderen hoe dergelijke bewegingen tot nu toe aan hun eind zijn gekomen. Cronin (2009) komt met de volgende mogelijkheden als waren het de zes (in plaats van vier) ruiters van de Apocalyps. Een terroristische groep komt aan zijn eind door *onthoofding* wanneer de leider wordt gedood of gevangengenomen. Dit gaat vooral op bij bewegingen die sterk afhankelijk zijn van het optreden van een charismatische leider. De beweging kan ook aflopen door *onderhandeling* wanneer de gevestigde politiek kans ziet een modus te vinden om de groep in het legale proces te laten meedoen (voorbeeld: IRA). De derde manier van beëindiging bestaat eruit dat de beweging *succes* behaalt in haar streven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Irgun in Israël, de FLN in Algerije en het ANC in Zuid-Afrika. De beweging kan, ten vierde, *mislukken*: zij valt dan door onderlinge strijd uit elkaar of wordt gedestabiliseerd door geheime overlopers (*supergrasses*). De groep kan ten vijfde, als resultaat van *repressie*, worden geëlimineerd. Dit ge-

beurt in totalitair bestuurde landen. Ten zesde kan terrorisme *overgaan* naar andere doelstellingen, zoals het pure winstbejag van de georganiseerde misdaad. Het kan ook ten goede keren wanneer de ideologen van de beweging bijdraaien. In de wereld van de politieke islam in Egypte, Saoedi-Arabië, Algerije, Libië en Soedan staan reeds enige tijd denkers op die geweld openlijk afkeuren, zoals de legendarische Dr. Fadl (Jacobson, 2010: 6).

Wanneer de terrorismegolf voorbij is, komen uittreders naar voren om getuigenissen af te leggen van hun gewelddadige acties. Duitsland is daar nu aan toe met voormalige leden van de (tweede generatie van) de Rote Armee Fraktion. Peter-Jürgen Boock is een bekende publieke figuur geworden nadat hij zich vrijwillig bij het Bundesanwaltschaft had gemeld om een 'levensbericht' af te leggen, waarbij zijn mededaderschap aan de moord op werkgeversvoorzitter Schleyer een centrale rol speelde.[8] Bekend is ook Susanne Albrecht die had meegeholpen aan een moord op een vooraanstaande bankier. In 1992 werd ze kroongetuige en rekende ze voor de rechter genadeloos met haar voormalige kompanen af. Ze vergeleek de RAF met het stalinisme en hekelde de arrogantie van terroristen om te menen over de levens van anderen te mogen beschikken. Na twaalf jaar gevangenisstraf te hebben uitgezeten, geldt zij nu als een 'geslaagd voorbeeld van resocialisatie'; thans werkt ze als pedagoge.[9]

Individuele uittreding

Hoe treden individuele leden uit een criminele organisatie? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet eerst het begrip 'uittreden' (in het Engels *desistance from crime*) worden omschreven. Het kan zijn dat iemand niet anders doet dan weglopen en ophouden met zijn criminele activiteiten. Voor de autoriteiten blijkt dat uit zijn of haar persoonlijke justitiële documentatie door het uitblijven van recidive. Het kan ook zijn dat de betrokkene (althans vooralsnog) zijn criminele carrière welbewust heeft afgebroken. Dit laatste wordt in het Engels aangegeven met het begrip *disengagement*. De uittreder maakt schoon schip, verandert van levensstijl en laat zijn misdadige identiteit achter zich (Maruna en Immarigeon, 2004: 19). Bij terrorisme heet het afzweringsproces *deradicalisering* (Bjørgo en Horgan, 2009).

Ashour (2007: 599) onderscheidt deradicalisering op het niveau van gedrag en ideologische deradicalisering. Bij deradicalisering op gedragsniveau wordt alleen het gebruik van geweld losgelaten, maar zonder dat de ideologie van de beweging wordt verworpen.[10] In het tweede geval verandert de groep haar ideologie of zweert het individu ook echt zijn overtuiging af. Men verwerpt daarmee het gebruik van geweld om politieke doeleinden te bereiken.

Dit onderscheid tussen *desistance* en *disengagement from crime* en/of tussen deradicalisering op het niveau van gedrag en van ideologie, is van wezenlijk

belang voor de aanpak van het terrorisme en de andere vormen van misdaad in georganiseerd verband. Streeft de overheid alleen het eerste na dan doet het er niet toe welke ideeën en waarden de misdadiger van weleer koestert, zolang hij maar ophoudt. Het is prachtig wanneer hij zijn opvattingen daarna ook bijstelt, maar dat is geen voorwaarde om van geslaagde uittreding uit de criminaliteit te spreken. Streeft zij ideologische deradicalisering na, dan probeert de overheid eerst de opvattingen van de radicalen te veranderen.

De Nederlandse AIVD is zeer onlangs tot het inzicht gekomen dat 'door omstandigheden ingegeven gedragsverandering op termijn kan leiden tot cognitieve verandering doordat mensen hun opvattingen aan hun nieuwe gedrag aanpassen'.[11] In sociaalpsychologische gedragsmodellen is deze causale volgorde eveneens aangehouden. Dat gebeurt eigenlijk niet uit theoretische overwegingen, want tegelijkertijd gedrag en attitude veranderen werkt waarschijnlijk het beste (Ajzen, 1991). Het veranderen van attitudes kost echter tijd, en het is eenvoudiger om gedrag direct te bestraffen of onmogelijk te maken.[12] Volgens Veldhuis en Staun (2009) wordt met dit type beleid de meest efficiënte volgorde aangehouden.

In het algemeen laten delinquenten de criminaliteit achter zich vanwege een veelheid van redenen. Misdaad is voor een groot deel aan leeftijd gebonden; de meeste delinquenten houden er na hun drie-, vier- of vijfentwintigste levensjaar mee op. Daar zullen biologische en sociale redenen voor zijn: de meeste jongemannen willen op den duur een conventioneel leven leiden. Na die leeftijd zijn leden van jeugdbendes ook niet meer geloofwaardig. De gemiddelde duur dat jongeren in sekten verkeren, is niet meer dan twee jaar. Met leeftijd verbonden zijn andere *turning points* in de levensloop (Sampson en Laub, 1993): de opleiding loopt af, men verhuist naar elders, vindt een baan en een 'fatsoenlijke vriendin'. In Nederland geven we dat aan met de drie W's: de echte *crime stoppers* zijn werk, woning en wijf.

Maar voor een minderheid werken die niet; zij gaan door. In Nederland recidiveert zelfs 60% van de volwassen ex-gedetineerden binnen twee jaar (Wartna, 2009). Wie zijn dit? De overgrote meerderheid van de delinquenten die een vrijheidsbenemende straf hebben ondergaan, is afkomstig uit de lagere sociaaleconomische klassen van de samenleving en beschikt in zijn milieu over weinig sociaal kapitaal. De omstandigheid dat ze in de criminaliteit terechtgekomen zijn, hangt op zichzelf al samen met onvoldoende hechting aan conventionele instituties: school, werk, kerkgenootschap en/of vrijetijdsverenigingen (Junger-Tas, 1985). In de buurt waaruit ze afkomstig zijn, bevinden zich geen sociale netwerken die ex-gedetineerden de helpende hand kunnen toesteken om ze op het rechte pad te brengen. Zij ontberen de sociale hulpbronnen om aan werk, een diploma en een fatsoenlijke vriendin te komen. Er bestaat in hun milieu relatief weinig vertrouwen in de overheid. De aanhangers van de

theorieën omtrent sociaal kapitaal en sociale bindingen pleiten er bij de strijd tegen de misdaad altijd voor dit deficit weg te werken.

Volgens veel wetenschappelijke auteurs geldt dit ook voor deelnemers aan criminele organisaties. Scott Decker en Barrik van Winkle (1996: 280) zijn tot de conclusie gekomen dat het opbouwen van sociaal kapitaal (in tegenstelling tot strafrechtelijke repressie) de enige echte oplossing is om het probleem van de Amerikaanse jeugdbendes aan te pakken. Witteveen (1984: 225) vindt dat mensen die een sekte willen verlaten het meeste last hebben van het feit dat ze onzeker zijn of ze een werkkring kunnen vinden of een huis, en het meeste moeite zullen hebben met het leggen van persoonlijke relaties met 'gewone mensen'. Slootman en Tillie (2006) willen radicalisering onder moslims in Amsterdam voorkomen door hun vertrouwen in de maatschappij en de politiek te versterken en de islamitische gemeenschap als geheel weerbaarder te maken.

Maar is deze veronderstelling juist? Voor een aantal terroristen werkt het zo niet en voor de georganiseerde misdaad gaat het al helemaal niet op, zoals we nog zullen zien. Terrorisme-expert Silke (2008: 119) stelt dat een geradicaliseerde groep activisten een heel eigen groepsdynamiek kent die het deze jongeren moeilijk maakt zich aan de hechte samenwerking te onttrekken. Radicalen zijn geen kansarme maar ideologische lotgenoten. Horgan (2009: 8) neemt een soortgelijk standpunt in: terroristen onderscheiden zich volgens hem naar sociologische kenmerken niet van andere mensen behalve de omstandigheid dat ze in een groep zijn geradicaliseerd. Alleen binnen die context is de ontwikkeling van hun radicale opvattingen te begrijpen. De consequentie van die opvatting kan zijn dat de overheid juist niet via de meest voor de hand liggende mechanismen van het versterken van sociaal kapitaal moet proberen activisten uit de terroristische organisatie te halen.

Voor de georganiseerde misdaad geldt hetzelfde. Het probleem is hier niet een gebrek aan sociaal kapitaal, maar de gehechtheid aan de betrekkingen en de waarden van het criminele milieu waarin zij verkeren. Portes (1998: 16-18) spreekt in zulke gevallen van *negatief sociaal kapitaal*. Om aan de criminele organisatie te kunnen ontsnappen, moeten uittreders niets bijleren, maar juist iets afleren.

De leden van criminele organisaties laten uittreders niet gemakkelijk gaan; er is in beginsel geen weg meer terug. Wie eruit wil stappen, verkeert in de positie van een gijzelaar. Het speciale probleem van het verlaten van criminele organisaties is het vinden van een aanvaardbaar ontsnappingstraject. In de criminologische literatuur kom ik dat gegeven tot mijn verbazing nauwelijks tegen. Onderzoekers die uitgetredenen interviewen, vragen wel *waarom* ze de organisatie of subcultuur hebben verlaten, maar niet *hoe* ze dat hebben gedaan.

Het probleem laat zich het gemakkelijkst beschrijven aan de hand van jeugdbendes. Hier moeten zeer veel uittreders zijn want wat heb je nog in een jeugdgroep te zoeken als je dertig of veertig jaar oud bent geworden? Er moeten in Amerika tienduizenden ex-bendeleden rondlopen. De bendeleden zelf, ook degenen die zijn uitgetreden, verklaren met stelligheid dat je je lidmaatschap van de groep pas beëindigt met de dood. Maar er zijn voldoende jongemannen in de *hood* die wel degelijk de weg naar buiten toe hebben kunnen vinden; lang niet iedereen is tegen de voortdurende bedreiging met dodelijk geweld bestand (Decker en Van Winkle, 1996: 269). Maar hoe? Short (1990: 235) noemt de mogelijkheid om (op tijd) naar een andere buurt te verhuizen en zo buiten de invloedssfeer van de bende te komen.

In de wereld van de georganiseerde misdaad wordt hetzelfde gezegd. De maffia-spijtoptant Antonino Calderone vertelde aan maffiadeskundige Pino Arlacchi over zijn initiatie: 'Je komt erin met bloed en je gaat eruit met bloed!' (Arlacchi, 1993: 75). Amir (1989) laat zien dat de georganiseerde misdaad geen leeftijd kent waarop men met pensioen kan gaan. Zelfs op zeer hoge leeftijd lopen maffiosi het risico bij een onderlinge vendetta te worden geliquideerd. Wie ongeschonden en op vrije voeten de pensioenleeftijd bereikt, kan misschien binnen de misdaadfamilie de rol aannemen van een gerespecteerde bejaarde vrederechter.

Toch zijn ook in deze wereld gangsters die eruit willen stappen. Wanneer die worden gearresteerd en veroordeeld, zijn velen bereid met justitie samen te werken, zo blijkt uit het succes van het getuigen-beschermings-programma, dat in 1991 is ingevoerd in Italië. Er zijn leden van criminele motorclubs die zonder blijvende gevolgen en met 'good standing' hun groep verlaten. Na het aflopen van de Amerikaanse drooglegging (verbod op de verkoop van alcohol) tussen 1920 en 1933, is een aantal geduchte smokkelaars van sterke drank met de legale exploitatie van een whiskyfabriek begonnen.

Velen die hun schaapjes op het droge hebben, zouden bij voorkeur van een luxueuze oude dag willen genieten maar deinzen hiervoor, als het moment daar is, toch terug. Ze kunnen niet zonder hun machtspositie, het respect in hun wereldje en de opwinding van de criminele levensstijl. In dit stadium is het voornemen om nu nog één laatste maal een grote klapper te maken de absolute klassieker. Uittreden zou bovendien gemakkelijk als een teken van zwakte en bedrog kunnen worden gezien, en de organisatie zou om die reden kunnen langskomen om haar vermeende bezit in beslag te nemen. Van de pluk-ze-wetgeving die in vele landen is ingevoerd met de bedoeling georganiseerde misdaad te ontmoedigen door het illegaal verkregen vermogen te confisqueren, gaat voorts een perverse werking uit die uittreden nog eens extra bemoeilijkt. Na het uitzitten van de gevangenisstraf is er niets meer van de

rijkdom over maar slechts dringende schulden bij collega's. Dat verklaart mede de hardnekkigheid waarmee sommige onderwereldbazen recidiveren.

In de literatuur kom ik dan ook nauwelijks maffioso tegen die zijn uitgetreden. Er is, vooral door journalisten, een imponerende rij maffiabiografieën bij elkaar geschreven, maar daar komt het uittreden maar heel zelden in voor. Een lid van de Amerikaanse Cosa Nostra-familie Colombo, Michael Franzese, tartte de organisatie door uit te treden omdat zijn nieuwe vriendin dit van hem eiste (dus toch de klassieke fatsoenlijke vriendin). Toen zijn vader daarvan hoorde, droeg deze op zijn zoon te vermoorden, en de hele organisatie joeg vanaf dat moment op de afvallige (Franzese en Matera, 1992). Dit lijkt op de geschiedenis van de maffiadochter Rita Atria die zich in 1992 tegen de organisatie keerde en bij het wegvallen van haar justitiële bescherming geen andere uitweg meer zag dan zichzelf te doden (Rizza, 1993). Over haar uittreden is zojuist in 2009 de aangrijpende film *La Siciliana Rebelle* gemaakt.

Curieus is het relaas van Joe Donato (lid van de maffia van Los Angeles) die door de katholieke kerk werd 'gered'. Op 8 maart 1972 stond Jezus onverwacht in zijn slaapkamer en God de vader sprak door diens mond en zei hem dat hij nu opnieuw was geboren (Donato, 1975: 97). Hij betaalde zijn schulden, bedacht excuses om zijn onderwereldafspraken te ontwijken en hield zich gedeisd. Gegrepen worden door een geloof komt waarschijnlijk vaker voor als ontsnappingstraject.

> Dit alles lezende heb ik mij afgevraagd of we in Nederland bazen van de georganiseerde misdaad kennen die ermee opgehouden zijn. Als dat zo is, hoe hebben die dan een ontsnappingsroute gevonden? Raadpleging van enkele collega's, misdaadjournalisten en ervaren rechercheurs heeft het gegeven opgeleverd dat sommige onderwereldprominenten wel eens hardop hebben gezegd dat ze eruit willen stappen – bijvoorbeeld nadat zij een deal hebben gesloten met justitie om tegen hun voormalige compagnons te getuigen –, maar het is er bij al die personen nog steeds niet van gekomen. Nu ja, misschien met één uitzondering.
> Charlie de Chileen, ooit veroordeeld voor 'de moord bij de haringkar' in 1983 in Amsterdam en verdacht van twee andere liquidaties, was bodyguard van de eerste Nederlandse Godfather Klaas Bruinsma. Nadat die zijn straf had uitgezeten, zocht Peter R. de Vries deze man in 2003 op in Chili om hem te ondervragen over de betrekkingen tussen Bruinsma en de aanstaande bruid van prins Johan Friso, Mabel Wisse-Smit. In De Vries' uitzending van 2 oktober 2003 bevestigde Charlie de innige betrekkingen tussen de toen nog 'reserve-koningin' en de onderwereldbaas: 'Mabel was die wijf van die lààànge.'

Peter R. de Vries staat ervoor in dat Charlie is 'uitgetreden' (geen van mijn andere gesprekspartners heeft contraire informatie). Charlie heeft volgens de Vries inmiddels een mooi bestaan opgebouwd als handelaar in schoenen die hij in China laat fabriceren. Laten we aannemen dat Charlie de Chileen de onderwereld inderdaad achter zich heeft gelaten, dan zien we hetzelfde mechanisme werken als bij de jeugdbendes: aan de andere kant van de wereld heeft hij zich aan de invloedssfeer van de poldermaffia onttrokken. Dit geldt misschien ook voor anderen, bijvoorbeeld voor enkele Turkse *baba* die na hun strapatsen in de Nederlandse onderwereld thans *low profile* in hun vaderland leven. Maar kunnen zij werkelijk zonder angst verder leven? Als ik nu de televisie-uitzending van 2003 opnieuw bekijk, zie ik Peter R. de Vries op Charlie toelopen en vragen waarom hij toch nog een 'blaffer' aan zijn riem heeft hangen. Charlie lachend: 'In Nederland ben ik cowboy geweest en een cowboy moet altijd klaar zijn.'

Bij het uittreden uit sektes, terrorismeorganisaties en geradicaliseerde groepen jongeren, lijkt uittreden onder bepaalde omstandigheden wel mogelijk te zijn zonder dat daarop akelige repercussies volgen. Het is logisch te veronderstellen dat dit makkelijker zal gaan naarmate de toetreder nieuwer is, minder gemeenschappelijke geschiedenis heeft en dus ook minder op de hoogte is van de geheimen van de groep.

Tanja Nijmeijer, de Nederlandse vrouw die nu al meer dan zeven jaar bij de terreurgroep FARC in de Colombiaanse jungle verblijft, zal (ondanks de amnestieregeling die haar door de Colombiaanse overheid is aangeboden) aanzienlijk meer moeite hebben om de guerrillabeweging te verlaten dan de bezoeker van Nederlandse huiskamerbijeenkomsten van een sekte die besluit voortaan gewoon thuis te blijven. Dat is op zichzelf een belangrijk argument voor de Nederlandse benadering om zo vroeg mogelijk in te grijpen bij jongeren die (het risico lopen te) radicaliseren. Maar hoe deradicaliseren terroristen dan?

Soms is er sprake van 'spontaan inzicht', maar vaak gaat aan het uittreden een periode van interne deliberatie vooraf (Farrall en Bowling, 2003). Mensen vertrekken uit sektes en terroristische organisaties omdat zij teleurgesteld zijn in de ideologie of het gedrag van hun leiders. In sektes zien zij bijvoorbeeld hoe de leider zich verrijkt of hoe deze zijn machtspositie seksueel exploiteert. In trainingskampen nemen leerlingen waar hoe hun voorlieden zich uit persoonlijk winstbejag bezighouden met criminaliteit, en in de *madrasses* die fungeren als leerscholen van de radicale islam worden leerlingen seksueel misbruikt (Stern, 2010: 95). Er ontstaan ideologische meningsverschillen en twijfel aan de juiste interpretatie van de klassieke teksten. De trainees voelen zich misbruikt als zijnde niet meer dan mensenmateriaal om bijvoorbeeld zelf-

moordaanslagen te plegen. Er is soms ruzie. Sommige aanstaande terroristen zijn ook doodgewoon op het laatste moment bang en krabbelen terug.

Daar staat volgens teruggetredenen tegenover dat ze geborgenheid van de groep en de psychologische kracht en steun van hun leiders missen. De buitenwereld is onvoorspelbaar geworden, en uit het relaas van bijvoorbeeld rechtsextremisten blijkt dat ze het maatschappelijke stigma vrezen alsook om, bij ontdekking, door *Berufsverbote* te worden getroffen (Linden, 2009). Naarmate zij meer op de hoogte zijn van geheimen van de groep, en het risico dus groter is dat ze die zullen delen met de 'vijand', hebben ze meer reden om represailles te vrezen. Ze moeten vluchten naar een ander land en incognito gaan of zich verstoppen.

In Demant en Tillie (2006) en bij Horgan (2009) die 29 voormalige terroristen heeft geïnterviewd, zijn hele lijsten met motieven voor uittreden te vinden. Het is van belang vast te stellen dat het proces van uittreden vaak grillig verloopt. Ik word in alle verhalen over uittreden vooral getroffen door het toeval van de kleine ergernis. De piloot van Bin Laden hield ermee op toen zijn schatrijke baas te krenterig bleek te zijn om de kosten voor een moeilijke bevalling van zijn vrouw te betalen. In het egodocument van de voormalige Brigate Rosso-activist Patrizio Peci is te lezen dat de leider van zijn voetstuk viel toen hij zag dat de man in zijn neus peuterde. Wellicht zijn daar maanden of jaren van wrijving aan voorafgegaan en was dit de druppel die de emmer deed overlopen.

Het wetenschappelijke onderzoek naar uittreding uit terroristische organisaties staat nog in de kinderschoenen, maar op het eerste gezicht lijkt het buitengewoon moeilijk te zijn om te voorspellen welke leden van de groep uittredegevoelig zullen zijn. Precies zoals we niet kunnen voorspellen wie in een groep risicojongeren terroristen zullen worden omdat tot nu toe geen valide psychologisch profiel is gevonden, weten we niet welke leden uit een beweging of sekte zullen treden (Horgan, 2009: xxiii).

Hoe groot zijn nu werkelijk de risico's van represaille? Wie uit de georganiseerde misdaad stapt en de politie gaat helpen of wie van de ene jeugdbende overloopt naar de andere, mag zijn toekomst niet met vertrouwen tegemoet zien. Maar bij de terroristische groep en de sekte komt het voor dat leden door de leiding worden uitgezet of verstoten zonder repercussies. Ook kan men onderling overeenkomen om in harmonie van elkaar afscheid te nemen. Bij sekten in Nederland vindt uittreding in het overgrote deel van de gevallen plaats op vrijwillige basis. Een belangrijke voorwaarde zal zijn dat men nadien niet publiek stelling neemt of 'counter-cult-activist' wordt. Bij sektes komt het voor dat men, na overleg, onopvallend verdwijnt (bijvoorbeeld door 's nachts de slaapzaal uit te sluipen) (Wright, 1987: 57).

Ook treden soms wel eens leden uit terroristische organisaties zonder dat dit akelige consequenties voor hen heeft. Jacobson (2010: 29) noemt als een opvallende ontdekking voorbeelden van terroristen-in-opleiding die door de leiding van trainingskampen van al-Qaida in Afghanistan niets in de weg werden gelegd toen ze wilden vertrekken. Die trainees werden tot het uiterste met preken bewerkt om te blijven, maar vanaf het moment dat duidelijk werd dat dit niet lukte, werden ze losgelaten omdat hen vasthouden een demoraliserend effect op de achterblijvers zou kunnen hebben. Ook in kringen van extreem rechts in de Verenigde Staten (*Aryan Brotherhood*), die weliswaar een officieel beleid hebben van 'blood in, blood out', werd de soep niet zo heet gegeten als hij werd opgediend.

Overheidsingrijpen

Het strafrecht

Hoe kan de overheid spontane processen van uittreden ondersteunen? Hieronder zal ik ingaan op de werking van strafrechtelijk ingrijpen, op het vergroten van sociaal kapitaal met behulp van re-integratieprojecten en op individuele psychologische begeleiding door het inzetten van het ideologische tegenverhaal.

Het contraterrorismebeleid van de verantwoordelijke (geheime) diensten bestaat uit het stelselmatig volgen van extremistische personen, verstoren van hun voorbereidingen en onderscheppen van hun communicatie. Haatzaaiende predikers en ronselaars voor trainingskampen met een buitenlandse nationaliteit worden door de autoriteiten het land uitgezet. Het gaat dan om het afwenden van acuut gevaar, en hierbij zal deradicalisering op langere termijn niet zo'n rol spelen. *Hausgemachte* radicalen worden strafrechtelijk aangepakt. Op jongeren die voorbereidingen treffen om gewelddaden te plegen, kan een stevige aanpak door politie en justitie een ontnuchterende uitwerking hebben. Van Donselaar heeft meermalen betoogd dat de dreiging van het strafrecht bij rechts-radicalen *wel* helpt: de betrokkenen calculeren hun risico om een 'bedorven identiteit' te krijgen (Van Donselaar, 1991: 216-217). Zolang ze gedetineerd zijn, kunnen terroristen bovendien weinig kwaad aanrichten. Hier moet een beleidsafweging worden gemaakt: wat is het effect van gevangenisstraf op terroristen (overtuigingsdaders) en wat van opsluiting van een enkeling op de gehele organisatie? Het risico bestaat dat de autoriteiten met hun optreden martelaren kweken. De Duitse deskundige op het gebied van het *Aussteigen*, Brigit Rommelspacker, schrijft 'Gesinnungshaft ist ehrenvoll' (2006: 201).

Eenmaal in detentie komt de vraag aan de orde wat daarna zal gebeuren. Men kan extremisten bij ontslag uit detentie toch niet zomaar in de samenleving loslaten? Hoe kunnen terroristen of geradicaliseerden worden gere-integreerd in de normale wereld? Hier hebben we aan de vergelijking met de georganiseerde misdaad niet veel meer. Amir (1989: 74) treft bij gangsters nooit de morele overwegingen aan of uitingen van spijt op basis waarvan je een zinnig *desistance*-traject zou kunnen beginnen. Bij ex-terroristen komt dat wel voor. Recidive is bij de georganiseerde misdaad heel gewoon; hun rehabilitatie is zeldzaam. Bij terroristen komt recidive veel minder voor en vindt rehabilitatie gemakkelijker plaats.

In Nederland bestaat daarvan een mooi voorbeeld. De enige echte voldragen terroristische beweging die zich hier ooit heeft gemanifesteerd, is die van Molukkers die met gijzelingen en liquidaties van willekeurige treinpassagiers en schoolkinderen bij de Nederlandse regering de erkenning wilden afdwingen voor hun onafhankelijkheidsbeweging RMS. In totaal hebben er in de jaren zeventig van de vorige eeuw vijf (of eigenlijk zes) acties plaatsgevonden: de gijzeling van de trein in Wijster in 1975; de gedeeltelijk gelijktijdige bezetting van het Indonesische consulaat in Amsterdam in 1975; de gijzeling van de trein in De Punt in 1977; de gijzeling van een schoolklas in Bovensmilde in 1977; de bezetting van het Provinciehuis in Assen in 1978. Bij die acties zijn onder de gijzelaars acht dodelijke slachtoffers gevallen. De acties werden uitgevoerd door in totaal dertig jonge Molukkers. Zes van hen zijn doodgeschoten bij het beëindigen van de kaping van de trein in De Punt (onder wie één vrouw). De overgebleven 24 actievoerders zijn berecht en hebben langdurige gevangenisstraffen uitgezeten. Tijdens die gevangenschap heeft één van hen een einde aan zijn leven gemaakt.

Wat is er geworden van de overgebleven 23 personen, thans mannen van tussen de vijftig en zestig jaar oud? Uit de mededelingen van een gevangenisdirecteur in die tijd weten we dat ze toen te boek stonden als modelgevangenen. De directies van de gevangenissen waar zij waren ondergebracht, waren genegen om hen extra te helpen bij hun re-integratie in de samenleving.[13] Mijn navraag bij de Justitiële Informatiedienst in april van dit jaar leverde het resultaat op dat *geen* van de 23 sedertdien voor een ernstig strafbaar feit heeft gerecidiveerd.

Over 22 van hen die afkomstig waren uit Bovensmilde en Assen heb ik op mijn verzoek cijfermatige informatie gekregen uit plaatselijke Molukse kring.[14] Van deze 22 zijn er na afloop van hun detentie twintig gehuwd of gaan samenwonen en hebben er zestien kinderen. De jonge kapers waren destijds overwegend leerlingen van de lts of de mavo, of waren zojuist afgestudeerd. Na of tijdens hun gevangenisstraf hebben verschillende van hen een verdere opleiding genoten: in de zorg, op de kunstacademie, hbo, mbo, hts. Ze hebben vrij-

wel allemaal gewerkt of doen dat nog steeds en in uiteenlopende beroepen, zoals dat van tuinarchitect, arbeidsconsulent, therapeut of maatschappelijk werker. Onder hen bevindt zich een aantal kunstenaars: schilders, dichters en een romanschrijver.

Aan het eind van de jaren zeventig stopten de jonge Molukkers met hun acties omdat ze de welwillendheid ten opzichte van hun streven naar de onafhankelijke republiek RMS, die eerst nog bij een deel van de Nederlandse bevolking bestond, kwijtraakten. Bovendien hadden de kapers met hun spectaculaire terreuracties hun doel ruimschoots bereikt: het (internationaal) aandacht voor hun zaak trekken. De Molukse gemeenschap stemde aanvankelijk in met hun politieke ideaal (althans naar buiten toe), maar die steun werd na verloop van tijd ingetrokken. Anders dan bij de andere criminele organisaties die het onderwerp zijn van deze beschouwing, beschikten de kapers wel degelijk over het sociale kapitaal om een huis, een baan en een levenspartner te vinden. Zij ontvingen steun van hun grote families en behoorden tot een etnische groep met een duidelijke identiteit en een eigen politieke organisatie (Bartels, 1990).

Wat vinden de terroristen van toen achteraf van hun acties van dertig jaar geleden? Van niet minder dan vijftien van de 22 weten we dat ze nog steeds actief bij de politiek betrokken zijn. Het verschil met vroeger is dat zij geweld hebben afgezworen. In onze termen: ze zijn 'disengaged', zonder noodzakelijkerwijs gederadicaliseerd te zijn. Abé Sahetapy is een van de kapers van destijds die er desgevraagd tegenover geïnteresseerden wel eens iets over vertelt. Dat gaat overigens meestal over de beweegredenen die ze destijds voor hun acties hadden. Tegenover Peter Bootsma (2000: 377) zei hij: 'Mensen kunnen langzamerhand tot het besef komen dat een gewapende actie niet oplevert dat wij dichter bij het zelfbeschikkingsrecht komen. Ik weet niet of dat berusting is of dat men een heel andere opvatting heeft hoe de vrije RMS verwezenlijkt moet worden. Want dat de strijd daarvoor verwezenlijkt moet worden, staat als een paal boven water.' Nu, in 2010, herhaalt hij tegenover mij vrijwel dezelfde woorden. De tijd is anders, maar het ideaal is er nog steeds.

Exit-programma's

Op verschillende plaatsen in de wereld zijn programma's ontworpen om tijdens de gevangenisstraf mensen te deradicaliseren. Italië is hierbij in 1982 voorgegaan door het einde van de Brigate Rosse te bespoedigen met een halve amnestiemaatregel (let wel: er waren in de jaren daarvoor door hun acties niet minder dan 351 doden gevallen). De gevangen leden van de organisatie werd gedeeltelijke straffeloosheid aangeboden of een kwijtschelding van verzwarende voorwaarden wanneer zij zich als *pentiti* (letterlijk 'berouwvollen') wilden presenteren (De Graaf, 2010: 112-114). Wanneer zij slechts lid waren ge-

weest van een terroristische organisatie, zonder direct te hebben deelgenomen aan aanslagen, en als zij zich van hun lidmaatschap zouden distantiëren, zou hun gehele straf worden kwijtgescholden. Bij deze exit-regeling werd niet verlangd dat zij hun kameraden zouden verklikken. Dat hielp.

Er bestaan vanaf het midden van de jaren negentig exit-programma's voor rechts-radicalen in Noorwegen, Zweden, Duitsland en dus ook bij ons in Winschoten. Hier wordt niet volstaan met de ambitie de betrokkenen te doen afzien van het plegen van terroristische handelingen, maar dienen zij geheel te worden gederadicaliseerd en een nieuwe identiteit (de identiteit van een 'ex-') te ontwikkelen. De plaatselijke politieagent stapt erop af om een hartig woordje met de betrokkene te spreken of de jongere wordt op het bureau ontboden. Is hij zich ervan bewust dat hij z'n toekomst vergooit? Daarna volgt een gesprek met de ouders en 'significante anderen' om hem heen. Bekeerde ex-nazi's die in deze kring eertijds gezag genoten, worden hierbij actief ingezet.

Tegen dit soort programma's wordt wel aangevoerd dat de radicalisering louter wordt gedepolitiseerd (Demant e.a., 2008: 159). Het optreden van extremisten wordt geweten aan persoonlijke achtergronden: verslaving aan alcohol, niet goed kunnen meekomen op school. Wanneer zij nu bereid zijn spijtoptanten te worden, krijgen zij de kans een opleiding of woning aangeboden te krijgen of nieuwe sociale contacten op te doen. Over de inhoud van hun denkbeelden wordt niet gerept. In Amsterdam biedt het Adviespunt van de Informatiehuishouding Radicalisering maatwerk aan. Iemand uit de buurt die meldt dat een persoon radicaliseert, krijgt na overleg tussen de professionals die hem kennen, ondersteuning. De betrokkene wordt 'weerbaar' gemaakt en er wordt ook ideologisch weerwerk geboden.

Egypte was het eerste islamitische land waarin werd geëxperimenteerd met een dialoogprogramma voor gevangen moslim-extremisten. Saoedi-Arabië, Singapore, Indonesië en Jemen volgden. Het Egyptische programma richtte zich op spijtoptanten, maar alle programma's zijn gebaseerd op het idee dat een tekort aan sociaal kapitaal moet worden weggewerkt en dat men de gedetineerden een nieuw toekomstperspectief te bieden. Nadat de gevangenen een 'wapenstilstandsverklaring' hebben getekend, wordt hun een milder detentieregime, de mogelijkheid om in de gevangenis te studeren (wat heel wat doctoraten heeft opgeleverd!) en vervroegde vrijlating uit detentie in het vooruitzicht gesteld. Ook hier worden voormalige militanten als raadslieden ingezet. In Saoedi-Arabië maakt men zelfs gebruik van de theorie van de fatsoenlijke vriendin door na uittreden een bruid aan te bieden en een startkapitaal van $20.000 om een gezin te kunnen stichten. De familie moet ook helpen en wordt hiertoe overgehaald door de instanties doordat deze laatste bijvoorbeeld de premie van de ziekteverzekering betalen. Hier in Europa zou zo'n exit-programma door critici al snel als omkopingspraktijk worden beschouwd. Voor

een goed begrip: hier worden dus niet de achtergeblevenen van de onschuldige slachtoffers gecompenseerd, maar ontvangt de dader of zijn familie een bonus.

Er is in Saoedi-Arabië een religieus comité, onder andere bestaand uit psychologen en psychiaters, dat aan individuele nazorg doet. In al deze landen zijn enthousiaste pleitbezorgers voor dergelijke programma's (zie voor Saoedi-Arabië bijvoorbeeld Boucek, 2008). Die hebben de programma's vaak zelf uitgevoerd en geëvalueerd en dat maakt hun oordeel er niet betrouwbaarder op. Resultaats-evaluatie heeft uiteraard alleen zin wanneer dat door belangeloze buitenstaanders wordt gedaan. Zulk onbaatzuchtig uitgevoerd evaluatieonderzoek bestaat nauwelijks. Maar ook op afstand zijn we er al zoveel over te weten gekomen dat twijfel op zijn plaats is. Je kunt in ieder geval niet zeggen dat gedetineerden in vrijheid hebben kunnen kiezen om mee te doen. Er vinden ook mensenrechtenschendingen plaats.

> Als voorbeeld kies ik het door een Amerikaan geëvalueerd deradicaliseringsproject in de staat Jemen (Birk, 2009). Rechter Hamud al-Hitar gebruikt vanaf 2002 de islam als een vreedzaam instrument om militanten in de gevangenis te bekeren. Volgens zijn zeggen nemen de gesprekspartners op voet van gelijkwaardigheid deel aan de gedachtewisseling. Beide partijen proberen elkaar van hun gelijk te overtuigen. Niet minder dan 364 gevangenen zijn tot 2005 vervroegd vrijgelaten nadat zij na deze cursus hun radicale geloof hadden afgezworen! De rechter heeft met dit prachtige resultaat een geslaagde lezingentournee gehouden in steden als Caïro en Londen om zijn model te propageren. Evenwel: in 2005 werd het project plotseling afgebroken toen Amerikaanse militairen die in Irak vochten twee terroristen arresteerden, die voormalige cursisten bleken te zijn. Het is onduidelijk of de tweegesprekken eigenlijk wel effect hebben gehad. Er blijken bij nader onderzoek ook mensenrechten te zijn geschonden (arbitraire arrestaties, marteling, detentie zonder termijn) om de gesprekspartners tot een 'evenwaardige dialoog' te bewegen.

Dergelijke programma's hebben de aandacht van Nederlandse bewindslieden getrokken en Demant e.a. (2008) bespreken ze met het oog op de mogelijkheid daar in Nederland iets van te leren. Voor zover ik de ervaringen kan overzien, zijn die bepaald niet onverdeeld gunstig. Het is sowieso nog maar de vraag of men zulke programma's van niet-democratische landen moet overnemen. Er zijn voortdurend berichten over zogenaamde spijtoptanten zoals die uit Jemen, die toch weer het strijdtoneel op zijn gegaan. Zelfs gevangenen die uit Guantánamo Bay zijn ontslagen, daarna in Saoedi-Arabië een deradicaliseringsprogramma hebben doorlopen en vervolgens hun trouwbonus hebben opgestreken, komt men later weer op het slagveld tegen. Dit heeft wel iets weg van

maffiose *pentiti* die thans onherkenbaar als deelnemers van een *witness protection program* aan een nieuwe loopbaan in de georganiseerde misdaad zijn begonnen (Bovenkerk, 1996).

Counternarratives

De reden waarom er bij het beoordelen van uitstapprogramma's voor politieke radicalen nogal eens wordt verwezen naar sekten, is omdat daar soms gebruikgemaakt wordt van psychologische technieken om mensen los te weken en de overstap naar het conventionele bestaan te bewerkstelligen. Bij sekten gaat dat initiatief uit van radeloze ouders of vrienden, bij radicale groepen is het vaker de overheid die ingrijpt. Over deze wijze van aanpak is in het geval van sekten een controverse ontstaan over het zogenaamde *exit counselling* (Wright, 1991) en deprogrammeren (Bromley en Richardson, 1983) of over *reverse brainwashing techniques* (Pavlos, 1982). Ik wil hier ingaan op een enigszins vergelijkbare aanpak van het radicaliseringsprobleem in de vorm van het aanbieden van *counternarratives* (NCTb, 2010).

Over deprogrammeren van mensen die tot een sekte hebben behoord, bestaat een uitgebreide literatuur en daarin zijn veel onaanvaardbare praktijken aan het licht gekomen. Barker (1983) vertelt hoe een van de technieken van *constructive deconstruction* van de persoon bestaat uit het ontvoeren, in een hotelkamer isoleren en laten uitkleden van de bewuste persoon met de bedoeling schaamte bij hem op te roepen, eten en slaap te onthouden, enzovoort. Het wachten bij zo'n deprogrammeringstraject is om op het juiste moment – dat waarop het subject openstaat – met de herprogrammering toe te slaan. Deze manipulaties worden uitgevoerd door halve professionals in de psychologie of psychiatrie, dominees, vrienden en verwanten, en vooral door ervaringsdeskundigen: personen die met succes eerder zelf het deprogrammeringsprogramma hebben doorstaan. Tegen dergelijke praktijken zijn met succes rechtszaken gevoerd wegens kidnapping, opsluiting en geweldpleging (Barker, 1995: 104), maar met name Amerikaanse rechters zijn bereid geweest het te legitimeren door de subjecten tijdelijk als juridisch incompetent te verklaren zodat zij 'tegen zichzelf konden worden beschermd' (Shupe e.a., 1977). In Nederland heeft in 1997 een dergelijke kwestie gespeeld met een Brabants meisje dat in de ban was geraakt van de Rotterdamse priester Amancio Batta die de Yoruba- of ifa-religie (geen sekte overigens) preekte. Haar ouders hadden een Amerikaanse therapeut ingehuurd om haar te deprogrammeren, en die was evenmin zachtzinnig te werk gegaan.[15]

Een principieel probleem is dat de rechter of de overheid die zulke praktijken toestaat er niet aan ontkomt een onderscheid te maken tussen religies en sektes, of tussen conventionele godsdiensten en nieuwe religies. Witteveen

(1984: 231) heeft te onzent het deprogrammeren van sekteleden afgewezen omdat dit impliciet een waardeoordeel over nieuwe religieuze bewegingen behelst en daarmee een ernstige inbreuk maakt op de vrijheid van godsdienst. Ten tweede gaat het middel uit van de gedachte dat deelnemers nooit bij hun volle verstand tot zo'n sekte kunnen zijn toegetreden. Die moeten wel gehersenspoeld zijn. Voor deze bewering is echter geen empirisch bewijs gevonden: er zijn mensen die zich uit eigen beweging en op grond van eigen overtuiging aansluiten en ook die volkomen op eigen initiatief (en zonder professionele hulp) de sekte verlaten.

Schnabel (1982: 238) verklaart dan ook in zijn proefschrift dat deprogrammeren het uitdrijven met de duivel is met behulp van beëlzebub. Wat overblijft is dat uittreders wel een aantal klinische verschijnselen vertonen die vanuit het oogpunt van volksgezondheid aandacht verdienen. Wright (1991) somt op: angst, depressie, een laag gevoel van eigenwaarde, eenzaamheid, boosheid, schuldgevoelens en nog meer. Hij vergelijkt dit met de klachten van mensen die te kampen hebben met de gevolgen van een echtscheiding (immers ook een vorm van uittreden). Nog een tijd na de overgang naar het normale bestaan blijft het risico op terugval bestaan (de *floating time* in het Engels).

Ik kan op dit moment nog niet goed beoordelen in hoeverre de nieuwe aanpak via de techniek van de *counternarratives* vergelijkbaar is met de praktijk van het deprogrammeren. De ideeën zijn zo vers dat er nog geen gegevens over het resultaat van dergelijke sessies voorhanden zijn. Uit een zeer recente publicatie van het NCTb (2010) maak ik op dat men jihadistische radicalen tegemoet wil treden door cognitief weerwerk te bieden tegen het radicale politieke, morele en religieuze verhaal en tegen de verheerlijking van de dappere strijder.

Men zal de radicalen vertellen:
- Er bestaat helemaal geen wereldsamenzwering tegen de islam.
- Moord is in alle omstandigheden immoreel.
- Wist je dat veruit de meeste slachtoffers van terroristen zelf moslims zijn?
- Terroristen zijn niet meer dan verachtelijke jeugddelinquenten.
- Voor het Westen is al-Qaida de echte tegenstander en niet de islam.

Voor een belangrijk deel gaan zulke argumenten in op hun extreme godsdienstige overtuiging.
- In de Koran staat geschreven dat moslims nooit op jihad mogen gaan zonder toestemming van hun ouders.
- Je acties zullen god mishagen.
- Weet je wel dat wat je nu 'heilige explosie' noemt, gewoon een zelfmoordaanslag is?
- Dat dit volgens de Koran streng verboden is?

– Het zogenaamde martelaarschap brengt je in de hel en niet in het paradijs.

De uitgangspunten van de deprogrammeringsaanpak bij sekten laten zich met zulke *counternarratives* vergelijken. Wanneer de overheid ingrijpt in de geloofsvoorstellingen van mensen, matigt zij zich een oordeel aan over de legitimiteit van hun opvattingen. Dit vloeit voort uit de beleidsopvatting dat uittreden of het afzien van geweld op zichzelf niet genoeg is. Uittreden behoort overeenkomstig het thans gevoerde beleid voort te vloeien uit een verandering in overtuiging en attitude. Dit kan er gemakkelijk toe leiden dat men het theologisch alternatief van de 'goede' islam te hulp roept om de 'slechte' islam te bestrijden (Roy, 2008).

De methode maakt, ten tweede, gebruik van de veronderstelling dat de overtuiging van de jongelui is bekomen op een moment dat zij niet bij hun positieven waren en opgezweept werden door fanatici. Maar is dat wel zo? Net zoals bij het toetreden tot sekten niet is bewezen dat dit via de een of andere soort hersenspoeling is bewerkstelligd, kunnen we niet zeggen dat alle radicalen slachtoffers van misleiding zijn. In de wereld van de terreurbestrijding ziet men al heel lang in dat veel terroristen allesbehalve gek of labiel zijn. Hun groeperingen opereren als 'lerende organisaties' (Kenney, 2006). De terroristen trekken na analyse lering uit eerder gemaakte fouten, bestuderen de dossiers van rechtszaken tegen hen en verzamelen systematisch materiaal over de bewegingen van de contraterreurinstanties. Dat geldt niet alleen voor groepen van dierenactivisten van wie (volgens hun reputatie) een groot aantal academisch geschoold zijn en in staat om geraffineerd tegenspel te bieden, maar ook voor jihadisten (Groen en Kranenberg, 2006, hoofdstuk 6).[16]

Het toedienen van ideologisch tegengif is niet alleen arrogant, maar werkt hoogstwaarschijnlijk niet bij mensen die intensief met hun overtuigingen in de weer zijn. Het lijkt me naïef te veronderstellen dat geroutineerde evangelisten of geharnaste politieke wereldverbeteraars zich door dergelijke belerende boodschappen laten overtuigen. Als we in discussie gaan met extremisten dan zouden we serieus op hun argumenten moeten ingaan en proberen hun grieven in hun eigen perspectief te zien, vindt Schmid naar mijn mening terecht (Schmid, 2010). Dat zoiets heel goed kan, blijkt uit het promotieonderzoek van de antropoloog Martijn de Koning (De Koning, 2008: 316). De Koning verkeerde op een open manier met radicaliserende moslimjongeren in Gouda en kwam erachter dat die moslimjongeren de democratie niet per definitie afwijzen. Ze 'gebruiken de islam als kritisch perspectief voor wat zij zien als de uitwassen van democratie'. Een dergelijke houding om vanuit een democratisch perspectief (en een humanistische levensvisie) met zulke jongeren in gesprek te gaan, vind ik ook terug in het werk van Frank Buijs.

De regering is van mening dat veel verschillende typen eerstelijnswerkers ook in staat moeten zijn een geloofwaardig en effectief tegenverhaal te houden, zoals die bij de deprogrammering van sekteleden. Het is in overeenstemming met de Nederlandse aanpak van terrorisme en radicalisering om daarbij een veelheid van partijen te 'responsibiliseren'. De ministers van Binnenlandse Zaken en Justitie schreven op 22 januari 2010 in een brief aan de Tweede Kamer dat er een *Handreiking Weerwoord* in de maak is om professionals 'praktische handvatten' te geven om, op basis van democratische waarden, een weerwoord te kunnen bieden aan ongewenste gedragingen of uitingen van jongeren en bij hen zelfreflectie te bevorderen. Ik houd mijn hart vast wanneer ik zie wie de overheid tot nu toe als professionals beschouwt: politiemensen, onderwijzend personeel, jongeren- en straathoekwerkers en jeugdhulpverleners (Balogh en De Muijnck, 2009). Dit zijn beroepsgroepen die geen van alle voor zoiets zijn opgeleid. Overigens weigert een aantal professionals hieraan hun medewerking te verlenen op grond van hun beroepscode. Daar staat tegenover dat ze soms expliciet om zulke bijscholing vragen. Hoe het Nederlandse deradicaliseringsmodel werkt, is zonder evaluatie niet goed te beoordelen. Van de geslaagde voorbeelden die er wel degelijk schijnen te zijn, zouden we meer willen horen.[17]

Conclusie

In de introductie bij deze voordracht heb ik op normatieve gronden gepleit voor een terughoudender opstelling van de overheid bij het opsporen en tegengaan van radicalisme als politieke overtuiging. Daaraan kan nu een aantal empirische overwegingen worden toegevoegd.

Ten eerste kennen radicale bewegingen een zeker 'natuurlijk verloop'. De overheid zal dit moeten volgen en daarop haar beleid afstemmen. Als zij ingrijpt, dan ligt het om praktische redenen meer voor de hand om de (aanstaande) daders van geweldsdelicten te ontmoedigen dan om hen ideologisch te deradicaliseren. De geschiedenis van de Molukse actievoerders uit de jaren zeventig biedt daarvan een interessante illustratie.

Ten tweede verloopt het proces van stoppen met misdaad en deradicaliseren (net als met jongens die jeugdbendes ontgroeien) voor een belangrijk deel reeds spontaan. De betrokkenen worden ouder en wijzer, en hun banden met de samenleving worden aangehaald door te kiezen voor een burgerlijk bestaan. Voor zover de overheid daarbij behulpzaam kan zijn, behoort dat tot het werkterrein van de reclassering en de gemeenten (nazorgprogramma's, het versterken van weerbaarheid in de buurt). Anders dan bij de georganiseerde misdaad

zal het voor de meeste gewelddadige radicalen niet nodig zijn om een ingewikkeld ontsnappingstraject uit te zetten.

Ten derde kan het beleid worden ondersteund door speciale exit-programma's. Wat zulke programma's in verschillende landen hebben opgeleverd, is nog onduidelijk. Er zijn initiatieven ontplooid die neerkomen op een nauwelijks verhulde vorm van omkoping, maar er zijn ook fatsoenlijke re-ïntegratieprogramma's toegepast. In hoeverre die gedragsinterventies werken is nog bekend en behoeft grondige en onafhankelijke evaluatie (zoals het gehele antiterrorismebeleid).

Ten vierde: uit de theorie dat er een verband bestaat tussen negatief sociaal kapitaal en het lidmaatschap van criminele organisatie volgt dat een stevige gedragsinterventie op zijn plaats is. Dat zal op een open manier moeten gebeuren en niet met een gedragsmodel dat is ontwikkeld voor het deprogrammeren van misleide individuen in sektes. Een discussie met echte professionals is te verkiezen boven het inschakelen van iedereen die mogelijkerwijs met radicaliserende jongeren te maken krijgt.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Ik dank M. Husken en R. Singelenberg voor hun commentaar op een eerdere versie van dit stuk en Marlies Enklaar, de corrector van de oratiereeks Vossiuspers UvA, voor haar talrijke verbeteringen in het Nederlands.
2. Ministerie van Justitie (2005): Kamerstuk 2004-2005 29754 nr. 26 Nota 'Radicalisme en radicalisering'. Zie voor een bespreking van deze definitie(s): Moors e.a. (2009): 62-64.
3. Het vermoorden van Pim Fortuijn en Theo van Gogh behoort tot een ander type misdaad: politieke moord.
4. In een brief van de ministers van BiZa en Justitie op 27 januari 2010 aan de Tweede Kamer feliciteren de bewindspersonen zichzelf met het mooie resultaat dat, na de moord op Van Gogh, 'Nieuw onheil steeds is afgewend dankzij intensieve samenwerking tussen inlichtingen- en veiligheidsdiensten, politie, de Immigratie- en Naturalisatiedienst, de Koninklijke Marechaussee, lokale autoriteiten, NCTb en vele andere diensten en organisaties.' Ook de Nederlandse moslimgemeenschappen krijgen een pluimpje. Zij 'hebben grote weerbaarheid getoond tegen processen van jihadistische radicalisering.' Thans stagneert de aantrekkingskracht van radicale organisaties en het niveau van dreiging kan worden verlaagd van substantieel naar beperkt. Misschien hebben de bewindspersonen gelijk, maar deze beweringen worden gedaan zonder een spoor van bewijs of een poging ze zelfs maar plausibel te maken.
5. In het Verenigd Koninkrijk bestaat een levendige belangstelling voor de in Nederland opgedane ervaring. In Duitsland is de overheid veel terughoudender in het ingrijpen in politieke gedachtevorming.
6. Zie voor een kernpublicatie waarin deze opvatting is uitgewerkt Gielen (2008).
7. Tussen deze vier typen afzonderlijk bestaan aanzienlijke verschillen in organisatievorm (wat betreft terroristen varieert dat van vrijblijvende ideologisch geïnspireerde vriendengroepen tot gedisciplineerde guerrillabewegingen) en de fase van ontwikkeling (van jongeren die beginnen vatbaar te worden voor de radicale boodschap tot door de wol geverfde plegers van verwoestende aanslagen en, van daaruit, weer deradicaliserende uittreders). Omdat het hier om een vergelijking tussen verschillende typen van organisaties gaat, besteed ik minder aandacht aan interne variatie. Ik probeer ook geen ondergrens te definiëren zoals (ofschoon niet scherp) in het strafrecht gebeurt, waar bij een criminele organisatie sprake moet zijn van een 'gestructureerd samenwerkingverband' (vgl. Arrest Mariënburcht HR 16 oktober 1990 NJ 1991, 442 n.nt.c.)
8. *Der Siegel*, 29 oktober 2007.
9. *Berliner Zeitung*, 20 september 2008.
10. Wanneer is een individu volledig 'gedisengageerd' of gederadicaliseerd? Wat iemand die op dit ogenblik uittreedt in de toekomst zal doen, weten we natuurlijk nooit helemaal zeker. Het is zoals de filmer Pasolini gezegd schijnt te hebben: pas na de dood kun je veilig aan de eindmontage van je leven beginnen (J. Blokker in *NRC Handelsblad*, 5 maart 2010).
11. AIVD, *Disengagement en deradicalisering van jihadisten in Nederland*, maart 2010.

12. Met dank aan J. van der Pigt voor zijn informatie ter zake.
13. Mededeling van prof. A.J.F. Köbben die vanaf 1976 en tot 1978, samen met L.Ch. Mantouw, de Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders leidde.
14. Ik dank Otto Tatapikalawan voor zijn tussenkomst.
15. http://www.trouw.nl/krantenarchief/1997/03/19/2525377//_Yoruba-religie_is_-geen_sekte_.html.
16. Zie ook het commentaar van Janny Groen op de recente AIVD-notitie over disengagement in *de Volkskrant* van 17 maart 2010.
17. De Commissie evaluatie antiterrorismebeleid, beter bekend als de Commissie-Suyver, komt in haar rapport in mei 2009 tot de conclusie dat het Nederlandse beleid hoognodig aan evaluatie toe is. Tot mijn spijt heeft de regering deze belangrijke aanbeveling onmiddellijk ondergraven door een brief aan de Tweede Kamer op 27 januari 2010 te schrijven met de mededeling dat zulk onderzoek zal worden toegewezen aan het NCTb; dat is de organisatie die zelf in de uitvoering van het beleid een spilfunctie vervult, en door de onderzoeksafdeling van het Ministerie van Justitie. Naar de resultaten van zulk onderzoek van de *Dutch approach* wordt in de hele wereld uitgekeken, maar op deze manier uitgevoerd, zullen ze minder serieus worden genomen. Zo'n onderzoek behoort te worden verricht door belangeloze buitenstaanders en bijvoorbeeld ook de onbedoelde, negatieve effecten van beleid te omvatten.
    Overigens blijkt het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties nu juist wel een evaluatie van het onderdeel deradicaliseringsbeleid door een extern bureau te hebben laten uitvoeren. Ik zie uit naar de resultaten.

Bibliografie

Ajzen, I., 'The theory of planned behaviour', In: *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, 1991, 50, p. 179-211

Amir, M., 'Aging and aged in organized crime', in: S. Chaneles en K. Burnett (red.), *Older offenders; current trends*, 1989, New York en Londen, Haworth Press, p. 61-85

Arlacchi, P., *Leven in de mafia. Het verhaal van Antonino Calderone*, 1993, Amsterdam, Nijgh en Van Ditmar

Ashour, O., 'Lions tamed? An inquiry into the causes of de-radicalization of armed islamist movements: The case of the Egyptian Islamic Group', in: *The Middle East Journal*, 2007, 61 (4), p. 596-625

Bakker, E., *Jihadi terrorists in Europe, their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad: An exploratory study*, 2006, Rapport, Den Haag, Instituut Clingendael

Balogh, L. en J. de Muijnck, *Hoe beleven eerstelijns professionals polarisatie en radicalisering? Een kwantitatieve analyse*, 2009, Rapport, Tilburg, IVA beleidsonderzoek en advies

Bartels, D., *Ambon is op Schiphol. Deel 1 en 2*, 1990, Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen en Inspraakorgaan Welzijn Molukkers

Bell, D., *The end of ideology*, 1962, New York, The Free Press

Birk, A.S., 'Incredible dialogues: religious dialogue as a means of counter-terrorism in Yemen', in: *Developments in radicalisation and political violence*', 2009, Londen, International Centre for the study of radicalisation and political violence, p. 1-21

Bjørgo, T., 'Processes of disengagement from violent groups of the extreme right', in: T. Bjørgo en J. Horgan (red.), *Leaving terrorism behind. Individual and collective disengagement*, 2009, Abingdon, Routledge, p. 30-48

Bjørgo T. en J. Horgan (red.), *Leaving terrorism behind. Individual and collective disengagement*, 2009, Abingdon, Routledge

Bootsma, P., *De Molukse acties. Treinkapingen en gijzelingen 1970-1978*, Amsterdam, Boom

Boucek, C., *Saudi Arabia's 'soft' counterterrorism strategy: prevention, rehabilitation, and aftercare*, 2008, Washington D.C. etc., Middle East Program, nr. 97

Bovenkerk, F., 'En daar is hij dan, de kroongetuige', in: C.H. Brants, C. Kelk en M. Moerings (red.), *Er is meer. Opstellen over mensenrechten in internationaal en nationaal perspectief*, 2006, Deventer: Gouda Quint, p. 145-156

Bovenkerk, F. en I. Roex, 'Trainingskampen voor terroristen', in: *Cahiers Politiestudies* nr. 15-2, 2010, p. 215-234

Bromley, D.G. en J.T. Richardson (red.), *The brainwashing controversy: sociological, psychological, legal and historical perspectives*, 1983, New York en Toronto, Edwin Mellen Press

Bunt, H. van de, '"Betrekkelijk effectieve" afscherming', in: C. Brants en S. van der Poel (red.), *Diverse kwesties. Liber amicorum prof. dr. Frank Bovenkerk*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2009, p. 213-222

Buijs, F.J., F. Demant en A. Hamdy, *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische mislims in Nederland*, 2006, Amsterdam, Amsterdam University Press

Chorus, J en A. Olgun, *In godsnaam. Het jaar van Theo van Gogh*, 2005, Amsterdam en Antwerpen, Contact
Coser, L.A., *Greedy institutions*, 1974, New York: The Free Press
Critchley, D., *The origin of organized crime in America. The New York City mafia, 1891-1931*, 2009, New York en Londen, Routledge
Cronin, A.K., *How terrorism ends. Understanding the decline and demise of terrorist campaigns*, 2009, Princeton en Oxford, Princeton University Press
Decker, S.H. en B. van Winkle, *Life in the gang*, 1996, Cambridge, Cambridge University Press
Demant, F., M. Slootman, F. Buijs en J. Tillie, *Teruggang en uittreding. Processen van deradicalisering ontleed*, 2008, Amsterdam, Rapport IMES
Demant, F., W. Wagenaar en J. van Donselaar, *Monitor racisme en extremisme. Deradicaliseren in de praktijk*, 2009, Amsterdam en Leiden, Anne Frankstichting en Universiteit Leiden, Pallas Publicaties
Dishman, C., 'The leaderless nexus: When crime and terror converge', in: *Studies in Conflict and terrorism*, 2001, 24 (1), p. 43-58
Donato, J., *Tell it to the mafia*, 1975, Plainfield, N.J., Logos International
Donselaar, J. van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990*, 1991, Amsterdam, Bert Bakker
Farrall, S. en B. Bowling, 'Structuration, human development and desisting from crime', in: *British Journal of criminology*, 2003, 39 (2), p. 253-268
Ferwerda, H. en T. van Ham, *problematische jeugdgroepen in Nederland. Aard, omvang en politieproces beschreven*, 2010, rapport xxx, Arnhem, Bureau Beke
Fiandaca, G. (red.), *Women and the mafia. Female roles in organized crime structures*, 2007, New York, Springer
Folan, J., *The last godfathers. The rise and fall of mafia's most powerful family*, 2009, Londen: Hodder en Stroughton
Forrest, J. J.F., *Teaching terror. Strategic and tactical learning in the terrorist world*, 2006, Oxford, Rowman en Littlefeld Publ., inc.
Franzese, M. en D. Matera, *Quitting the mob*, 1992, New York, Harper
Gambetta, D., *Codes of the underworld. How criminals communicate*, 2009, Princeton en Oxford, Princeton University Press
Gemert, F. van, 'Gangs: system or madness?', in: R. van Ginkel en A. Strating (red.), *Wildness and sensation: an anthropology of sinister and sensuous realms*, 2007, Amsterdam: Spinhuis Publishers, p. 141-156
Gielen, A-J., *Radicalisering en identiteit. Rechtse en moslimjongeren vergeleken*, 2008, Amsterdam, Aksant
Graaf, B. de, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika*, 2010, Amsterdam, Boom
Graaff, B. de, C. de Poot en E. Kleemans, 'Radicalisering en radicale groepen in vogelvlucht', in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 2010, 51 (4), p. 331-344
Groen, J. en A. Kranenberg, *Strijdsters van Allah. Radicale moslima's en het Hofstadnetwerk*, 2006, Amsterdam, Meulenhoff
Hagen, H.J., *Motorcycle gangs*, 1999, CRI-themaboek, Zoetermeer
Harchaoui, S. (red.), *Hedendaags radicalisme. Verklaringen en aanpak*, 2006, Apeldoorn-Antwerpen, Het Spinhuis

Harmon, S., *Mafia son. The Scarpa mob family, the FBI, and the story of betrayal*, 2009, New York, St. Martins Press
Hoffman, B., *Inside terrorism*, 2006, New York, Columbia University Press
Horgan, J., *Walking away from terrorism. Accounts of disengagement from radical and extremist movements*, 2009, Londen en New York, Routledge
Hudson, R., *The sociology and psychology of terrorism: who becomes a terrorist and why?*, 2005, University Press of the Pacific
Husain, E., *The islamist. Why I became an Islamic fundamentalist, what I saw inside, and why I left*, 2009, New York, Penguin
Husken, M., *Deals met justitie. Van infiltrant 'Haagse Kees' tot kroongetuige Pater la S.*, 2009, Amsterdam, Forum
Jacobson, M., *Terrorist dropouts. Learning from those who left*, 2010, Washington D.C., The Washington Institute for Near East Policy, Policy Focus # 101
Junger-Tas, J., 'De theorie van sociale controle of sociale binding', in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 1985, 27: 244-265
Kenney, M., 'How terrorists learn', in: J.J.F. Forrest, *Teaching terror. Strategic and tactical learning in the terrorist world*, 2006, Oxford, Rowman en Littlefeld Publ., inc., p. 33-51
Kleemans, E.R. en H.G. van de Bunt, *Georganiseerde criminaliteit in Nederland*, 2002, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers
Kleemans, E.R. en C.J. de Poot, 'Criminal careers in organized crime and social opportunity', In: *European Journal of Criminology*, 2008, 5 (1), p. 69-98
Koning. M. de, *Zoeken naar de 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*, 2008, Amsterdam, Bert Bakker
Linden, A., *Besmet. Levenslopen en motieven van extreme-rechtse activisten in Nederland*, 2009, Amsterdam, Dissertatie VU
Maruna, S. en R. Immarigeon (red.), *After crime and punishment. Pathways to offender reintegration*, Cullompton, Devon, Willan Publishing
Melton, J.G., *Encyclopedic handbook of cults in America*, 1986, New York en Londen, Garland Publishing Inc
Moors, H., L. Balogh, J. van Donselaar en B. de Graaff, *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009*, 2009, Tilburg, Rapport IVA beleidsonderzoek en advies
Moors, J.A. en E. van den Reek Vermeulen, *Voedingsbodems voor radicalisering bij kleine etnische groepen in Nederland*, 2010, Tilburg, Rapport IVA
Morselli, C., *Inside criminal networks*, 2009, New York, Springer
NCTb, *Countering violent extremist narratives*, 2010, meeting Den Haag juni 2009
Paoli, L., 'The paradoxes of organized crime', in: *Crime, law and social change*, 2002, 37 (1), p. 51-97
Paoli, L., *Mafia brotherhoods. Organized crime, Italian style*, 2003, Oxford, Oxford University Press
Pavlos, A.J., *The cult experience*, 1982, Westport, Conn. etc., Greenwood Press
Poot C.J. de en A. Sonnenschein, *Jihadistisch terrorisme in Nederland*, 2009, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers
Rasler, K. en W.R.Thompson, 'Looking for waves of terrorim', in: *Terrorism and political violence*, 2009, 21 (1): 28-41

Rizza, S., *Una ragazza contro la mafia*, 1993, Palermo, La Luna Edizioni coop
Rommelspacher, B., *'Der Hass hat uns geeint', Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus der Szene*, 2006, Campus Verlag, Frankfurt
Roy, O., *Al Qaeda in the west as a youth movement: the power of a narrative*, 2008, Brighton, Microcon Policy Working Paper 2
Sageman, M., *Understanding terror networks*, 2004, Philadelphia, University of Pennsylvania Press
Sageman, M., *Leaderless Jihad. Terror networks in the twenty-first century*, 2008, Philadelphia, University of Pennsylvania Press
Sampson, R.J. en J.H. Laub, *Crime in the making. Pathways and turning points through life*, 1993, Cambridge Mass., Harvard University Press
Sánchez Jankowski, M., *Islands in the street. Gangs and American urban society*, 1991, Berkeley etc., University of California Press
Schmid, A. 'The importance of countering Al-Qaeda's "single narrative"', in: NCTb, *Countering violent extremist narratives*, 2010, meeting Den Haag juni 2009, p. 46-57
Schnabel, P., *Tussen stigma en charisma. Nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid*, 1982, Deventer, Van Loghum Slaterus
Short, J.F., 'New wine in old bottles', in: C.R. Huff (red.), *Gangs in America*, 1990, Newbury Park etc., Sage, p. 223-239
Shupe jr., A.D., R. Sielmann en S. Stigall, 'Deprogramming', in: *American Behavioural Scientist*, 1977, 20 (6), p. 941-957
Silke, A. W., 'Holy wars: Exploring the psychological processes of jihadi radicalization', In: *European Journal of Criminology*, 2998, 5 (1), p. 99-123
Slootman, M. en J. Tillie, *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*, 2006, Amsterdam, rapport IMES
Stern, J., 'Five myths about who becomes a terrorist', in: *Foreign Affairs*, 2010, 89 (1)
Thrasher, F., *The gang*, 1927, Chicago: University of Chicago Press
Wartna, B.S.J., *In de oude fout. Over het meten van recidive en het vaststellen van het succes van strafrechtelijke interventies*, 2009, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers
Witteveen, T.A.M. van, *Overheid en nieuwe religieuze bewegingen*, TK 1983-1984, 16635 nr. 4
Wright, S.A., 'Reconceptualizing cult coercion and withdrawal: a comparative analysis of divorce and apostacy', in: *Social Forces*, 1991, 70 (1), p. 125-145